

MARÁDI KRISZTINA

A KONYHAI NYELV VÁLTOZÁSAI

**A diakrón strukturalista módszer alkalmazása
a kulináris műveleteket kifejező igék leírására
a francia szakácskönyvekben, a XIV. századtól napjainkig**

Ph.D Értekezés

Tézisei

2003

Debreceni Egyetem

a) Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

Az értekezés a XIV. századtól napjainkig követi végig a szakácskönyvek és receptgyűjtemények nyelvezetét, mégpedig a műveleteket leíró igék jelentésváltozásait. A korpusz tehát elsősorban a szakácskönyveken és receptgyűjteményeken alapszik, de nem zártam ki az irodalmi szövegekben, illetve egyéb jellegű forrásokban (újságcikkek) megjelenő előfordulásokat sem. Az elemzés során négy korszakra osztottam az anyagot, a felosztás mindenekelőtt történelmi-társadalmi tényezők alapján történt: XIV - XVI. század, XVII – XVIII. század, XIX. és XX. század. Ez a kronológiai felosztás többé-kevésbé tükrözi a táplálkozás történetében bekövetkezett legfontosabb változásokat, amelyek röviden a következők.

A XIV. században jelentek meg Franciaországban az első szakácskönyvek: az *Enseingnemenz, a Viandier és a Mesnagier de Paris*. Ezt az időszakot még erőteljes összefonódás jellemzi az orvostudománnyal, annak is a manapság dietetikának nevezett ágával, amely tükröződik a szakácskönyvek koncepciójában is.

A XVII-XVIII. század hozza a leglátványosabb változásokat a táplálkozás történetében: a középkori étkezési és főzési szokásoktól való elszakadást, a természetes ízek felé fordulást. Ez az új tendencia természetesen tükröződik a szakácskönyvek piacán is, az új koncepció legkiemelkedőbb képviselője *La Varenne* és az 1651-ben megjelent *Cuisinier françois*, de megemlíthetjük *Nicolas de Bonnefons, Pierre de Lune, Massialot* vagy *Menon* nevét is. A XVIII. század ugyanakkor a francia konyha európai hírnevének megalapozását is meghozza.

A XIX. század a gasztronómiának, mint kifejezésnek, s mint tudománynak a megjelenésével kezdődik, s mindez párosul a kulináris irodalom látványos fejlődésével. Ebben az időszakban tevékenykedik és teremti meg a gasztronómiai irodalom alapjait *Grimod de la Reynière* és *Brillat-Savarin*.

Végül, a XX. században a globalizáció és az iparosodás betört a konyhaművészetbe is, a technikák modernizálódásával, a nemzeti konyhák keveredésével és az egzotikus ízek terjedésével. Ez egyúttal a szakácskönyvek korábban soha nem látott mértékű elterjedését is jelenti.

A nyelvészeti elemzés tárgyát tehát ezek a korszakok képezik, illetve a receptekből kigyűjtött igék. Az elemzés, célját tekintve, három kérdésre keresi a választ:

- 1) Egy adott, jól körülhatárolt szókincs leírása milyen mértékben lehetséges strukturalista módszerekkel, ezen belül is *François Rastier*-nak a *Sémantique interprétative* című munkájában leírt eljárással?
- 2) A strukturalista módszeren belül is a diakrón megközelítéssel milyen mértékben írhatók le a lexémák jelentésváltozásai?
- 3) A társadalomban végbemenő változások mennyire tükröződnek a nyelvi jelenségekben, a társadalmi-történelmi tényezők alapján történt kronológiai felosztás megfelel-e a nyelvben tapasztalható változásoknak?

b) Az alkalmazott módszerek bemutatása

A szemantikai elemzés során abból a feltevésből indultam ki, hogy a lexikában kettős szerveződés mutatható ki: a paradigmatis és a szintagmatis. Ez utóbbi nyilván nehezebben leírható, hiszen a lehetséges szintagmák száma gyakorlatilag végtelen.

Egy nyelv szóképlete felosztható szemantikai mezőkre, amelyeken belül az alkotóelemek, szemantikai jegyekkel jól leírható viszonyokat alkotnak. Valamennyi elem rendelkezik legalább egy közös, és legalább egy eltérő szemantikai jeggyel. Így az elemek kölcsönösen meghatározzák egymás értékét a szemantikai mezőn belül.

A szemantikai leírás folyamán, a nyelvi jel kettősségéből fakadóan, két megközelítés lehetséges, Baldinger meghatározása alapján: az onomasziológiai és a szemasziológiai. A szemantikai mezőknek az elemzés kiindulópontjául való választása az onomasziológiai megközelítést implikálja, azaz egy adott fogalomhoz kapcsolódó kifejezési formák leírását.

A szemantikai mezők meghatározása természetesen mindig jelent némi önkényességet és implikálja az extralingvisztikai tényezők figyelembe vételét is.

A szemantikai mezőkön belül a szemantikai jegyek elkülönítése tehát Rastier módszere alapján történik, aki megkülönbözteti a generikus és specifikus, illetve az inherens és afferens szemantikai jegyeket. A generikus jegyek meghatározzák egy adott szemantikai csoportot, amelyen belül a specifikus jegyek fogják megkülönböztetni az egyes elemeket. E két típusú jegy besorolható az inherens vagy afferens alcsoportba. Külön jelzés nélkül az inherens jegyeket vesszük figyelembe az adott szemantikai egység értelmezésénél, míg az afferens jegyek kontextuális aktualizálást igényelnek. A szemantikai jegyek ilyen megkülönböztetése természetesen csak szinkrón alapon működik, a nyelv fejlődése folyamán a jegyek jellege is megváltozhat.

A strukturalista módszert alkalmazó munkák többsége szinkrón jellegű. Ezek közül kiemelhetjük például Jean Dubois-nak a franciaországi politikai és társadalmi szókincs alakulásáról írott művét (*Le vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872*, Larousse, 1962). Ezzel szemben az értekezés a diakrón szemléletet tükrözve, nemcsak arra törekszik, hogy bemutassa egy szaknyelvben használatos igék strukturálódását, hanem igyekszik felmérni a jelentésváltozásokat is. A szemantikai jegyek elemzésével kimutatható, hogy mely változásokat tekinthetünk a Coseriu meghatározása szerinti tényleges funkcionális változásoknak, amely a nyelvi jel jelölt részét érintik, és melyek azok, amelyek megmaradnak a jelölő szintjén, s ezért nem tekinthetők jelentésváltozásnak.

c) Az értekezés eredményei

A strukturalista modell alkalmazása a szemantikában általában két megjegyzést vet fel, a szemantikai jegyek jellegét, illetve számát tekintve, amelyekre az értekezés is csak részleges megoldást tud kínálni. A szemantikai jegyek jellegével kapcsolatban elhangzó gyakori kritika, hogy azok nem kifejezetten nyelvészeti alapon megválasztott jegyek. Ezzel kapcsolatban azt kell felhoznunk válaszul, hogy maga a jelentés sem szűkíthető le pusztán nyelvészeti elemekre, a jelentés nem alkotja szerves részét a nyelvi jelnek, a referencia mindenképpen a nyelven kívüli valóságban létezik, tehát az extralingvisztikai tényezők jelenléte mindenképpen elkerülhetetlen. Ez gyakorlatilag azt is jelenti, hogy egy adott szókészletre kidolgozott vizsgálati modell nem alkalmazható a többi szemantikai mezőre, ezekre mindig újabb modellt kell kidolgozni.

A szemantikai jegyek számával kapcsolatban egy optimista – viszonylag kevés jeggyel megelégedő – álláspont áll szemben a pesszimista – a túl sok jegy szükségességét állító – állásponttal szemben. A gyakorlati elemzés azt mutatja, hogy az igék alapvető strukturálódása viszonylag kevés, jól formalizálható jeggyel megadható, de az ige által hordozott teljes szemantikai információ leírásához valóban közel annyi szemantikai jegyre van szükség, ahány elemünk van.

Mindezen hiányosságok ellenére, a módszer alkalmasnak bizonyult egy adott szókészlet elemeinek alapvető szemantikai megkülönböztetésére, mindazonáltal leginkább szembeötlő eredményt a diakrón megközelítés hozott.

A diakrón komponenciális szemantikai elemzés nélkül ugyanis nem mutathatók ki a szemantikai jegyek rendszerében bekövetkezett változások. Például a *cuire* ige a XIV. századhoz képest nagy mértékű jelentésbővülésen ment át, amelyről a szótárak nem adnak számot.

Ily módon lehetővé válik a funkcionális jelentésváltozások elkülönítése a nem funkcionális szócserektől, hiszen tényleges jelentésváltozásról abban az esetben beszélhetünk, ha a nyelv fejlődése folyamán egy újabb szemantikai jegy jelenik meg vagy egy már meglévő megszűnik, s ezzel az oppozíciók rendszere átszerveződik, s a szemantikai mezőt alkotó elemek egymáshoz viszonyított értéke megváltozik. Például a középkori *boutonner* lexémának a modern francia nyelvben a *clouter* ige felel meg, de mindkettő ugyanazokkal a szemantikai jegyekkel bír, tehát nem beszélhetünk jelentésváltozásról.

A jelentésváltozások egyébként három fő csoportba sorolhatók be: jelentésbővülés, jelentésszűkülés és átvétel egyik szaknyelvből a másikba. A jelentésbővülés és -szűkülés, irányát tekintve lehet, a szaknyelven belüli átrendeződést tükröző belső, és az általános nyelv felől vagy felé irányuló külső is. A jelentésbővülés esetében külön fejezetet érdemelne azoknak az igéknek a vizsgálata, amelyek az általános nyelvbe átkerülve konnotatív vagy metaforikus színezetet kaptak. Ez a fajta nyelvi mozgás a konyhai igék jelentős részét érinti, úgy tűnik, hogy kimeríthetetlen forrást jelentenek az általános nyelv expresszivitási igényeihez.

A szaknyelvek közötti szóátvételek két irányúak lehetnek, konyhai nyelv is jelentős mértékben bővült más területek – orvostudomány, kémia, vallás – szakkifejezéseivel, ugyanakkor maga is hozzájárult azok lexikai gazdagodásához.

Említést érdemel még a tulajdonnevek köznevesedése, mint a szókincs bővülés egyik formája, amelyek között érdekes módon találunk olyan esetet is, ahol a tulajdonnév igei formában is rögzült. A *praliner* ige eredetileg a XVII. században élt *Plessis-Praslin* marsall nevéből ered, az ő szakácsa találta ki a praliné néven ismertté vált cukrászkészítményt.

A diakrón jelentésváltozások értelmezése ugyanakkor választ ad a bevezetőben megfogalmazott harmadik kérdésre is, a történelmi és társadalmi változásoknak a nyelvben történő megjelenésére vonatkozóan. A táplálkozás történeti kutatások a legforradalmibb változásokat a XVII-XVIII. században tárták fel, s a szókincs változásában is jelentős átalakulásoknak lehetünk tanúi e korszak idején: a XIV-XVI. század megtette az első lépéseket egy külön konyhai szaknyelv kialakítására, amelynek rögzülése és megerősödése a XVII. században megy végbe.

A tulajdonképpeni szemantikai elemzést a dolgozat második részében morfológiai, illetve szintaktikai elemzés egészíti ki. A morfológiai megközelítést a szaknyelvnek azon sajátossága indokolja, hogy viszonylag magas számban találunk derivációs módszerrel képzett alakokat, amelyek részleges motiváltságot mutatnak, bár megjegyzendő, hogy nem minden morfológiai szópárnak felel meg szemantikai oppozíció is. Például a *monder/émonder* igék formailag ellentétpárt képeznek, szemantikailag azonban szinonimáknak tekinthetők.

A diakrón megközelítés alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a felhasznált prefixumok rendszerében is érzékelhető változások történtek, amelyek nem egyszerűen az egyik prefixum háttérbe szorulását jelentik egy másik javára, hanem érdemi szemléletbeli változásokról is árulkodnak. Ezt példázza a középkori *par/pour sous/sur* prefixumok esete, amelyek a művelet egészét, teljességét hangsúlyozzák és amelyek a XVII. század után gyakorlatilag teljesen eltűntek a használatból, sőt az általuk hordozott szemantikai tartalom sem kapott egyéb kifejezési formát.

Ezzel szemben a *dé / des* prefixumos alakok száma gyakorlatilag megduplázódott az évszázadok folyamán és jelenleg is az egyik legaktívabb a szóképzésben.

A prefixumos és általában a derivált alakok ily mértékű gyakorisága egyébként megkérdőjelezi a francia nyelvvel szemben gyakran megfogalmazott kritikát annak szóképzési rugalmatlanságát illetően.

A morfológiai elemzés a lexikalizációs folyamat bemutatásával zárul, amely tulajdonképpen a nyelv fejlődésének egyik útját határozza meg, azaz a perifrázisoknak lexémaként való önállósodását, mint a szókinés bővítésének egyik lehetséges formáját. A konyhai szaknyelv sajátossága itt is megnyilvánul, az igék nominalizációjához képest, amely természetesen létezik, a melléknévi igenevek nominális használata sokkal gyakoribb, mint bármely más területen.

A morfológiai elemzést a szintaktikai analízis követi, amely egyrészt az igék bővítményrendszerének változásait tárja fel, másrészt részletesebben kitér a műveltető szerkezetekre.

A bővítmények esetében a tranzitív és intranszitiv használat összevetése vezetett érdekes eredményre, a konyhai nyelvénél ugyanis viszonylag gyakoriak az úgynevezett reverzibilis igék, amelyek használatánál a tranzitív forma tárgya az intranszitiv forma alanyaként működik, az ige bármilyen jellegű átalakítása nélkül. Idetartoznak például a *cuire, rôtir, mijoter, mitonner* igék.

A bővítményeknél még ki kell emelnünk az állandó kollokációk esetét, amelyek rögzült szókapcsolatoknak tekinthetők, bár az elemek megőrzik szemantikai identitásukat. A kollokációk vizsgálatánál is bebizonyosodott, hogy a diakrón szemlélet e téren is tárhat fel jelentős változásokat, így például az *hocher* ige, amelyhez a modern francia nyelvben egyetlen tárgyi bővítmény kapcsolható „*hocher la tête*”, a középkori franciában még nem rendelkezett ilyen jellegű kötöttséggel.

A műveltető szerkezet áttekintése mindenekelőtt azért kapott teret az értekezésben, mert gyakorlatilag a konyhai nyelvet alkotó valamennyi ige kötelezően vagy fakultatív módon használható műveltető szerkezetben, sőt az évszázadok folyamán kimutatható a műveltető szerkezet dominánssá válásának tendenciája, így a modern nyelvben már szinte csak ebben a formában jelennek meg az igék a receptekben. Vannak olyan igék, amelyeknél a kauzatív átalakítás kötelező, mégpedig az általános nyelvből jelentésszűkülés révén átkerült igék esetén: *faire revenir*, *faire sauter*, *faire prendre*, illetve a reverzibilis igéknél, ahol a kauzatív szerkezet segít a tranzitív és intranszitiv használat megkülönböztetésében.

A műveltető szerkezetben operátorként funkcionáló igék tekintetében is változásokat tapasztalhatunk: *faire*, *mettre*, *laisser*. A középkori franciában még a *faire* és *mettre* igék domináltak, a XVII. században ezzel szemben a három ige használata kiegyensúlyozottságot mutat, majd a későbbiek folyamán a *mettre* fokozatos háttérbe szorulásával a *faire* vette át a vezető szerepet, olyannyira, hogy a modern nyelvben a *mettre* után kötelező az *à* prepozíció, tehát gyakorlatilag megszűnt funkcionálni, mint operátor.

A dolgozat utolsó részében általános összevetést találunk az általános nyelv és a konyhai szaknyelv között, különös tekintettel a konyhai szakkifejezések szótárakban való megjelenítésének kérdésére. Ezzel kapcsolatban elmondható, hogy mind az általános nyelvi szótárak, mind a szakosodott szószedetek és szakkönyvek igen heterogén képet mutatnak, nemcsak abban a tekintetben, hogy a terminológia jelentős része egyszerűen hiányzik a szótárakból, hanem abban a tekintetben is, hogy a megadott definíciók hiányosak és gyakran hibásak is.

A terminológiákkal kapcsolatban, az általános nyelvvel való összevetésben gyakran emlegetett nyelvi jelenség a poliszémia és a szinonímia hiánya. Ezt a megállapítást azonban érdemes árnyaltabbá tenni, a konyhai szaknyelv ugyanis nem egy esetben mutat példát poliszémiára és szinonímiára is.

A poliszémia jelensége elsősorban a szaknyelven belüli jelentésbővülés következménye, bár a lexémák közötti kapcsolat nem halványul el. Idesorolhatjuk például a *blanchir*, *caraméliser*, *dorer* igéket. Azonban a kontextus jelentést meghatározó, jelentést aktualizáló szerepe, amely az általános nyelvet jellemzi a poliszémiából fakadóan, nem jelenik meg a szaknyelvek esetében.

A szinonímiát illetően elmondható, hogy ez a nyelvi jelenség mindenképpen jelen van a konyhai szaknyelven belül, sőt a *mitonner* / *mijoter* igék tökéletes párt alkotnak, amelyek bármely szó szerkezetben, bármilyen konstrukcióban helyettesíthetik egymást. Ezen kívül természetesen találunk részleges szinoníma-párokat is, amelyek csak meghatározott kontextusban működnek, illetve diakrón szinonímiát, mint a fentebb említett *boutonner* / *clouter* esete is.

Végső konklúzióként elmondható, hogy az értekezés elérte legfőbb célját, bemutatta a szókincs strukturájának egyik lehetséges strukturalista alapon nyugvó leírási módját. A diakrón megközelítés pedig egyéb módon nehezen vagy egyáltalán nem kimutatható változásokat tárt fel nemcsak a szemantika, hanem a morfológia és a szintaktika szintjén is.

d) A szerzőnek az értekezés tárgyából megjelent publikációi

La liberté dérivationnelle en ancien français

VERBUM Analecta Neolatina V/1

Akadémiai Kiadó, Budapest 2003 (megjelenés alatt)

Les débuts de la formation d'une langue spécialisée

STUDIA ROMANICA

Debrecen (megjelenés alatt)